

school age in the conditions of inclusive education. Collection of scientific works. Psychological and pedagogical problems of the modern school, 1 (3), 40-48.)

2. Мороз, Л., Стахова, Л., Кравченко, І. (2019). Логопедичний супровід як складова комплексного супроводу дітей із порушенням психофізичного розвитку. Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології, 8 (92), 401-411. (Moroz, L., Stakhova, L, Kravchenko, I. (2019). Logopedic support as a component of comprehensive support of children with impaired psychophysical development. Pedagogical sciences: theory, history, innovative technologies, 8 (92), 401-411.)

Мякушко Оксана Іванівна,
кандидат психологічних наук,
старший наук. співробітник
відділу освіти дітей з порушеннями інтелектуального розвитку,
Інститут спеціальної педагогіки і психології імені Миколи Ярмаченка
НАПН України

ПСИХОКОРЕКЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНОГО ТА ЕМОЦІЙНОГО ІНТЕЛЕКТУ В ДІТЕЙ З ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИМИ ПОРУШЕННЯМИ

Постановка проблеми. Сучасне суспільство актуалізує унікальність кожної особистості та право індивідуума на збереження і розвиток своєї унікальності. У тому числі це стосується й інтелектуальних порушень.

Соціалізація дитини з порушенням інтелектуального розвитку (далі ППР) означає її повноцінну підготовку до життя. Втім, це ускладнює характерний для інтелектуальної інвалідності дефіцит адаптивної поведінки, тобто невідповідність її соціальним і культурним стандартам. Враховуючі цей факт, поширення в сучасному українському суспільстві інклюзивної освіти та вимушене застосування останнім часом дистанційної форми навчання підвищує актуальність вирішення питання соціальної адаптації осіб з інтелектуальними порушеннями.

Такі люди відчують труднощі зі спілкуванням або веденням соціального життя (через нерозуміння своїх думок, почуттів, досвіду спілкування з іншими людьми, недостатньої навички міжособистісного спілкування, нездатність подружитися тощо). Дискомфорт, викликаний труднощами спілкування або вираження своїх особистих бажань і потреб, емоційних проблем (пов'язаних з соціальною ізоляцією та дискримінацією) призводить до порушення поведінки, які також можуть бути способом вираження або повідомлення про те, що вони не можуть висловити інакше (фрустрація, хвилювання, нервозність тощо). Проблемна ж поведінка (через свою інтенсивність, частоту або тривалість) негативно впливає на розвиток особистості дитини з ППР й можливість її участі у соціальному житті. Як результат, для багатьох дітей з інтелектуальними

порушеннями є характерним переважання негативних емоцій, тривожність, нервові виснаження, що ускладнює їх навчання й виховання.

Відповідно, запорукою успішної соціалізації дитини з ППР є формування у неї соціального та емоційного інтелекту, а також оволодіння нею у навчально-виховному процесі соціально-адаптаційними навичками, такими, як: комунікативні навички (розвиток різних форм спілкування), основ соціальної поведінки (формування соціальної перцепції, соціальних уявлень; навчання способам взаємодії з ровесниками та дорослими та соціальноприйнятним способам вираження власних потреб тощо), навички самообслуговування та самостійної праці (Л. Вавіна, А. Висоцька, Г. Дульнєв, М. Супрун, О. Хохліна, О. Чеботарьова та ін.).

Аналіз попередніх наукових досліджень і публікацій. На сьогодні досягнуто значних успіхів у дослідженні людського мозку й визначенні умов та факторів, що забезпечують успішне функціонування людини у світі. І якщо зовсім нещодавно вважалося, що у людини один інтелект, то наразі в західних країнах виділяють до 35 видів інтелекту (кожен з яких може бути розвинений у конкретної людини в різній мірі, піддається усвідомленому розвитку та розвивається краще у системі з іншими видами інтелекту, які підсилюють один одного). З іншого боку, щоб не розгубитися у різноманітті інтелекту, дослідники не зупиняють пошуки шляхів його інтеграції. Наприклад, К. Вілбер, виділяючи лінії інтелекту, розрізняє когнітивний, внутрішньоособистісний, соціальний та екзистенціальний.

Під **соціальним інтелектом** розуміється сукупність здібностей, що визначають успішність соціальної взаємодії людини, а саме: здатність розуміти нею поведінку іншої людини, свою власну поведінку, а також здатність діяти відповідно до ситуації (В. Заблоцький, 2002). За влучним визначенням К. Вілбера, соціальний інтелект – це «Розумію, співпереживаю і продуктивно взаємодію з іншими». **Емоційний інтелект** складає група навичок і здібностей людини, що відповідають за розпізнавання емоцій, розуміння намірів, мотивації та бажання інших людей та власних, а також здатність керувати своїми емоціями та емоціями інших людей з метою вирішення практичних задач (І. Андрєєва, Д. Карузо, Дж. Майер, П. Саловей та ін.). Позаяк ідея емоційного інтелекту виникла з соціального інтелекту, часто ці поняття пов'язують один з одним, однак більшість авторів вважають, що вони просто перетинаються. Втім обоє ці інтелекти відповідають за адаптивну поведінку.

Дослідниками (Д. Гоулман, 2018; Р. Бар-Она та ін.) визначено структуру емоційного інтелекту, хоч і з певними відмінностями. Втім, не зважаючи на них, можна зробити висновок, що, розвиваючи емоційний інтелект, ми маємо вчити дитину розпізнавати емоції та почуття власні та оточуючих людей, розширювати її емоційний репертуар, покращувати емоційний словник та формувати вміння керувати своєю емоційною сферою. Соціальна компетентність людини також передбачає розвиток вміння розуміти і відчувати емоції та почуття інших людей, а також ряд вмінь взаємодіяти з іншими, зокрема, бути здатним: виявляти впевненість у собі (тобто, мати і висловлювати власну думку, прямо й відкрито

виражати емоції, не порушуючи права оточуючих, не зачіпаючи їх честь та гідність), до переконання (тобто впливати на поведінку і реакції інших людей, отримувати перевагу у суперечці, пом'якшувати конфлікти тощо), до лідерства (зокрема, здобуття прихильності у групі), до співпраці (тобто, до формування відносин і взаємодії з іншими людьми, праці з іншими для досягнення спільної мети, виконання спільних завдань і вирішення проблем разом).

Разом з тим, практичний досвід застосування різних існуючих психотерапевтичних технік вказує на певні недоліки їх прямого переносу до вирішення емоційних проблем осіб з ППР. Це спонукає психологів до пошуку нових психотерапевтичних підходів та адаптації існуючих методик, які б враховували особливості особистості з інтелектуальними порушеннями (як-от, ресурсно-орієнтований підхід (К. Островська), застосування технік майндфулнесс (О. Ратинська, Б. Дем'яненко) та інші).

Важливість підвищення ролі й значення розвитку соціального і емоційного інтелекту у дітей з ППР обумовила мету цієї статті: на основі аналізу теоретичних і практичних аспектів проблеми визначити оптимальні природовідповідні й здоров'язберігаючі технології, які сприятимуть більш ефективній соціально-побутової та емоційної адаптації дітей цієї категорії.

Виклад основного матеріалу та результати досліджень. Теоретичний аналіз та узагальнення наявної інформації з теми дослідження дали змогу зробити висновок, що для того, щоб навчити дітей розпізнавати свої емоції, розширити їх діапазон, розуміти емоційні стани, справлятися з різними ситуаціями стресу та знаходити адекватні способи взаємодії з іншими найбільш підходящими є середовищні форми розвитку, зокрема, такі методи, як Флортайм, контейнування емоцій, лялькотерапія, «хороводні ігри» та ігрова терапія.

Перш ніж розуміти емоції, дитині слід допомогти розпізнавати свої емоції, адже (крім розвитку потреб) основна лінія розвитку емоційно-мотиваційної сфери полягає у збільшенні числа емоцій, що проявляються дитиною. Для дітей з порушеннями інтелектуального розвитку це є окремою проблемою, адже вони слабо розрізняють емоції і можуть демонструвати відсутність співчуття.

Певні рекомендації з розвитку емоційного мислення та розширення діапазону емоцій дитини в іграх надаються у методі сімейної психотерапії **Флортайм** (який вчить грати, налагодити партнерство і бути включеними в гру з дитиною з особливими потребами). Однією з них є рекомендація завжди поєднувати слова чи ідеї разом з афектами чи діями: слово ↔ афект ↔ дія (наприклад, дитина має зрозуміти, що сказати «Хочу сік!» краще, ніж показати його на малюнку). Також виявляйте свої емоції й під час вирішення конфлікту, не ховайте їх – завжди будьте поживленими, намагайтеся змінювати експресію свого обличчя, звуки голосу та жести, показуючи різні емоції.

Вчіть дітей двосторонній, цілеспрямованій взаємодії з вирішення проблеми із залученням емоцій.

Для розвитку емоційного мислення цей метод спонукає: вимагати від дитини завжди відповідати на те, що каже чи робить дорослий; будувати

містки між ідеями дитини; заохочувати дитину до рефлексії з приводу її дій чи почуттів (стимулювати мислення можна за допомогою питань – «Хто?», «Що?», «Де?», «Коли?», «Чому?» – чи висловлювання глупих припущень. Для того, щоб поступово збільшувати складність рефлексивного мислення, слід ставити дитині запитання щодо можливих причин чи мотивів дій, точок зору інших людей); спонукати дитину робити власний вибір; дорослому бути терплячими і навчитись одержувати задоволення від дискусій і переговорів замість, щоб самому директивно висловлювати пропозиції чи встановлювати жорсткі правила. Розширенню емоційного діапазону допоможе розігрування ігрових сюжетів із включенням різних емоцій, не уникаючи в тому числі й негативних, тобто: і турботу, і впевненість в собі, і агресію (Playing ..., 2004).

Вмінню справлятися з різними ситуаціями стресу, емоційному розвитку та в цілому здоровому психічному розвитку дитини сприяє формування у неї навички **контейнування** (термін з психоаналітичної теорії). Для формування цієї навички важливим є контакт з дорослим, адже розвивається вона завдяки відносинам і у відносинах. Кажучи простою мовою, дитина розуміє, що її люблять, приймають такою, якою вона є з різними емоціями і почуттями. Пережити і трансформувати свої емоції дитина може тільки в контакті зі значущим дорослим, а саме мамою. Втім інший дорослий також може виступати як «контейнер» для емоцій дитини (її страху, гніву, образи, обурення тощо), – тобто, дорослий пропускає емоції дитини через себе і повертає у зрозумілому для дитини вигляді. Відтак, контейнування є найкращим шляхом до встановлення надійної прихильності й емоційного зв'язку з дітьми, що є запорукою їх здорового розвитку (В.Біон, С.Садовнікова та ін.).

Але, щоб допомогти дітям, дорослий передусім має розібратися у власних почуттях і очікуваннях. Так, щоб відразу не закипіти («Знову ці діти ...»), слід передусім запитати себе: «Що я хочу?», «Що я відчуваю зараз?». Це допоможе з'ясувати на 2 етапі, що саме відбувається, які почуття та емоції відчувають діти в цій ситуації. На 3 етапі дорослому потрібно зрозуміти, що діти хочуть від нього і в чому він може їм допомогти. І вже на останньому, 4 етапі – прийнятті рішень – потрібно зрозуміти, яким чином найкраще вирішити конфлікт і що дорослий хоче зараз від дітей.

Провідником, задушевним посередником між дитиною і дорослим (арт-терапевтом) може служити лялька. З приводу психокорекції за допомогою ляльок у арт-терапевтів є сталий вираз: «рукою вчать (лікують) голову». Нетрадиційні прийоми **лялькотерапії** дають можливість дитині висловити свої почуття і емоції, дають впевненість у власних силах, сприяючи більш успішній соціалізації. Лялькотерапія дозволяє зняти гострі емоційні негативні стани, скоригувати емоційні і особистісні порушення, сформувати вміння і навички взаємодії. Використовують його і з метою корекції протестної, опозиційної, демонстративної поведінки; профілактики дезадаптивної поведінки. Кожен раз, коли ми щось «творимо» – ми повертаємо себе. Тому лялечки з ниток, прості мотанки, чоловічки з поролону (або з губок для миття посуду), виліплювання

лялечок і фігурок з тіста чи глини – все це є дуже дієвою терапією (Т. Меерзон & К. Кожаева, 2016 та ін.).

«Особливі» діти дуже довгий час не розуміють емоційні стани. Невичерпним джерелом розвитку почуттів, переживань і емоційних відкриттів є театралізована діяльність. З усіх видів саме театралізована гра надає особливий вплив на розвиток у дитини емоційного інтелекту – здатності розпізнавати емоційний стан людини за мімікою, жестами, інтонацією, вчить ставити себе на місце іншого в різних ситуаціях, пізнавати світ розумом і серцем та знаходити адекватні способи взаємодії. Для дітей з ППР підходящими є гра в ляльковий театр та гра-драматизація (И. Вечканова, 2006; Н. Холодова, 2013 та ін.).

Залучення дітей до театралізованої діяльності краще почати з освоєння режисерської гри – настільного театру картинок або іграшок, мабуть, який є найбільш доступним видом театру для дітей з вираженою розумовою відсталістю. Доступними для дітей з ППР є ігри з пальчиковими ляльками.

Робота з лялькою-маріонеткою дозволяє проявляти через ляльку ті емоції, почуття і стани, які дитина з якихось причин не може або не дозволяє собі проявляти.

Найпоширенішим видом стендових театралізованих ігор є гра із тіньовими ляльками, у яку із задоволенням включаються і, окрім отримання маси приємних емоцій, вчать розуміти і використовувати мову міміки і жестів, вдосконалюють свою вимову, в якій важливими складовими є емоційне забарвлення і інтонація. Співпереживання героям інсценізації розвиває почуття дітей, уявлення про погані та хороші людські якості. Психокорекційний смисл тіньового театру і тіньових ляльок полягає також й у роботі над дитячими страхами (А. Татаринцева & М. Григорчук, 2007).

Часом приголомшливо позитивні результати дає застосування площинних ляльок у корекційній роботі з дітьми, які відчувають труднощі у спілкуванні з оточуючими або ж демонструють проблемну чи агресивну поведінку. Різновидом площинної ляльки є паперова лялька. Її важливою перевагою відносно інших ляльок є не складний і не дорогий спосіб виготовлення (зручно також її робити і з фетру на липучці). У такій грі дитина може сама змайструвати щось необхідне для гри і грати: одягати-роздягати ляльку з урахуванням пори року, «гуляти» з нею, «спілкуватися» з друзями своєї ляльки тощо.

Мотузкові ляльки дуже допомагають у випадку проблемного спілкування й підвищеної тривожності дитини з ППР. Ляльки на рукавичках є найбільш різноманітними у жестах і рухах й тому дуже популярні в дитячих лялькових театрах. Втім, дітям з інтелектуальними порушеннями складніше грати ляльками БіБаБо, адже вони вимагають техніки водіння. Об'ємні ляльки зазвичай застосовуються для програвання ситуацій в рольових іграх.

Ще одним дієвим засобом коригування емоційних і поведінкових порушень, зниження емоційної напруги і ступеня соціальної депривації у дітей з ППР є *ігрова терапія*. Для дітей з ППР ігрові методи є найбільш підходящими, адже діти цієї категорії більш спонтанні й менш здатні до рефлексії своїх почуттів і дій, а у

багатьох випадках вони взагалі не можуть словесно описати свої переживання. В ігровій діяльності їх переживання проявляються безпосередньо і не усвідомлено. Спираючись на природну потребу дитини у грі, можна застосовувати ігрові ситуації для розширення репертуару моделей поведінки дитини; покращити її здатність спілкуватися з дорослими і однолітками, підвищити рівень її соціальної компетентності, розвинути здатність емоційної саморегуляції тощо.

Існує кілька типів ігрової терапії (недирективна терапія, директивна терапія, ігри з ляльками та іншими іграшками, ігри з емоційною складовою, малюнки з емоційною складовою, живопис з метою емоційного виразу, метафори та історії, рольові ігри, творчі ігри, ігри на уяву і фантазію) і, відповідно, багато різних вправ. Зокрема, розроблений (О. Нікольська, Е. Баєнська, М. Ліблінг та О. Аршатська) ігровий метод (як складова частина емоційно-смыслового підходу в корекції аутизму), у практиці освітніх дошкільних закладів комбінованого виду виявився ефективним (Н. Гращенкова, 2017) й для адаптації дітей з ППР, з синдромом Дауна, а саме: підвищення їх продуктивності під час входження у спільні події, соціальні контакти і взаємодію з середовищем (що є першим етапом становлення особистості – адаптації).

Метод «Хороводні гри» є однією зі спроб вирішення актуального завдання з розробки середовищних форм розвитку для особливих дітей різних категорій. Позитивним є те, що ці ігри відображають приклади соціально-побутового устрою, картини взаємодії людей, поведінку і звички тварин, сили природи або стихій. Вони підійдуть для дітей різного віку – як маленьких, так і юнаків і дівчат (Н. Белопольська, О. Рубан, 2012).

Характери емоційного взаємодії, способи регулювання емоційного стану в народних іграх, часто розкриваються на прикладі поведінки тварин (хитрого kota, дурної курки, гордовитого ворона, злого вовка, неметкого ведмедя, меланхолійної жаби, доброї кози, веселої корови). Входження у роль з різними психологічними характерами дозволяє дитині прожити різні емоційні стани та перенести ці почуття в реальне життя. У цих іграх з'являється можливість вимістити руйнівні емоції. В народній традиції збереглися ігри з простими діями: діти сіють мак, стукають молотком, зображують крик птиці тощо. Ігри з повторюваними прикладами діалогів, усталеними мовними зворотами і формами мови сприяють розвитку вербального спілкування.

Висновки та перспективи подальших досліджень. З огляду на характерний для інтелектуальної інвалідності дефіцит адаптивної поведінки – невідповідність її соціальним і культурним стандартам – запорукою успішної міжособистісної взаємодії дітей є формування у них соціального та емоційного інтелекту. Для емоційного розвитку найбільш підходящими є середовищні форми розвитку (зокрема, такі методи, як Флортайм, контейнування емоцій, лялькотерапія, «хороводні ігри» та ігрова терапія), які також дозволяють безпосередньо стимулювати активність дітей та впливати на формування у них навичок контролю та регуляції власної поведінки.

Наприкінці зазначимо, що основна лінія розвитку емоційно-мотиваційної сфери (окрім розвитку потреб) полягає у збільшенні числа емоцій, що проявляються дитиною. А це є окремою проблемою для дітей з порушеннями інтелектуального розвитку (адже вони слабо розрізняють емоції і можуть демонструвати відсутність співчуття). Тому дорослий має навчати емоціям через їхню демонстрацію. Під час читання казки, зміні голосів персонажів слід намагатися створити відповідний емоційний фон, відображати на обличчі емоційні стани персонажів казки – все це сприятиме тому, що дитина несвідомо почне «відбивати за механізмом емоційного зараження» на своєму обличчі ті почуття, які вона відчувала під час прослуховування казки. Також у роботі не слід боятися конфліктувати із дітьми, навпаки, під час вирішення конфлікту дорослий має показувати, проявляти свої емоції та афекти, поєднуючи їх з дією і взаємодією – тобто, завжди бути поживленим, показувати емоції за допомогою голосу і експресії обличчя. В навчанні та іграх з дитиною слід бути актором, який «переграє», граючи на публіку: надмірно жестикулювати, бити на ефект, спілкуватись переважно як персонаж вигаданої «історії».

Література:

1. Заблоцький, В. (2002). Соціальний інтелект. В.І. Шинкарук (Ред.). *Філософський енциклопедичний словник*. (с. 599). Київ: Інститут філософії імені Григорія Сковороди НАН України: Абрис.
2. Гоулман, Д. (2018). *Емоційний інтелект*. Віват.
3. Playing with a purpose: an introduction to Flortime (2004). *International Symposium on Autism*. Geneva Centre for Autism.
4. Меерзон, Т.И., & Кожаева, К.Е. (2016). Куклотерапия в социализации детей с умственной отсталостью. *Научно-методический электронный журнал «Концепт»*, 20, 43–48. Режим доступа: <http://e-koncept.ru/2016/56324.htm>.
5. Вечканова, И.Г. (2006). *Театрализованные игры в абилитации дошкольников с интеллектуальной недостаточностью*. СПб.: КАРО.
6. Татаринцева, А.Ю. & Григорчук, М.Ю. (2007). *Детские страхи: куклотерапия в помощь детям*. М.: изд-во Гтнезис.
7. Гращенко, Н.С. (2017). Дошкольное образование: программа, основанная на методе игровой терапии. *Альманах института коррекционной педагогики*, 28 («Игра. К 120-летию Л.С.Выготского»). Режим доступа: <https://alldef.ru/ru/articles/almanac-28/preschool-education-a-program-based-on-the-method-of-play-therapy>
8. Белопольская, Н.Л., & Рубан, О.В. (2012). Хороводные игры как метод коммуникативного развития дошкольников с нормативным и нарушенным психическим развитием. *Социальная психология и общество*, 4, 130-140.